

КОНТАКТИ. РЕЦЕПЦІЇ. ПАРАЛЕЛІ

УДК 821.161.2-191.09Франко І.091

ДВА ВАРІАНТИ ЛИСЯЧОЇ ОДІССЕЇ («Райнеке-Лис» Йоганна Вольфганга Гете і «Лис Микита» Івана Франка)

Микола ІЛЬНИЦЬКИЙ

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів, Україна, 79000*

Досліджено генеалогію поеми І. Франка «Лис Микита», зокрема її зв'язок із твором Й. В. Гете «Райнеке-Лис», та зроблено висновок, що це національний варіант мандрівного сюжету.

Ключові слова: мандрівний сюжет, національний варіант, генеалогія, джерело сюжету, гумор, соціальна сатира, людське у стосунках звірів.

У 1940-х роках на окупованій німцями території Галичини в «Українському видавництві» (Краків ; Львів) вийшли два видання переробок мандрівного сюжету про витівки хитрого лиса – поема «Лис Микита» Івана Франка та український переклад поеми Йоганна Вольфганга Гете «Райнеке-Лис» у створеному тут «Українському видавництві»: перша у Кракові 1841 року, місце і рік видання другої не зазначено, але вказано адресу друкарні (Postgasse, тобто Поштовий провулок), а в дарчому написі подарованого примірника стоїть дата 14.VIII.43. І перший, і другий твори мали велику видавничу історію та широку популярність серед читачів. Чому видавці прагнули, щоб після публікації «Лиса Микити» І. Франка вийшли і переклад, і поеми Й. В. Гете? Очевидно, значною мірою це було спричинене історичною ситуацією, а саме намаганням окупаційної влади пропагувати німецьку літературу серед українського населення. Але виразно проглядається у майже одночасному виданні двох творів про крутія Лиса й інша причина – показати, що цей сюжет має свій оригінальний варіант і в українській літературі.

Іван Франко, передчуваючи, що його переробку можуть пов'язувати з варіантом Й. В. Гете, у передмові до четверто видання «Лиса Микити» (Львів, 1909) розкрив генеалогію цього сюжету, зазначаючи, що і версія Й. В. Гете, і його переробка постанали з одного джерела – повісті Віллема (прізвища його історія не зберегла), який 1250 року склав її нідерландською (південнонімецькою) мовою, уперше пов'язавши численні попередні оповідки про лиса, початок яких губляться у фольклорі індійського та інших

східних народів, звідки в середньовічні часи примандрували до Європи, з сюжетом суду і таким способом надав цьому сюжетові композиційної струнності. Завдяки цьому варіант Віллема став основою багатьох наступних переробок різними європейськими мовами, доки «старонімецьку прозову переробку, де Лис називається “Reinke”, переклав в р. 1794 великий німецький поет Гете на німецькі гекзаметри, держачися старої друкованої книжки майже крок у крок; його переробка називається “Reineke Fuchs” і відновила славу старої нідерландської повісті в цілій світі» [12, с. 66]. Отже, попередником Франкового «Лиса Микита» є не Гетів варіант, а, за словами самого автора, «нідерландська поема Віллема», яку наповнив багатьма елементами українських народних оповідок і казок. Позаяк «рама» і Й. В. Гете, і І. Франка виходить з одних джерел, а твір німецького поета був написаний раніше, «вийшла з того для мене, – зауважив український поет, – неприємна річ: буцімто я взяв свою казку з Гетевої повісті, та й пощось затаїв назву прадиного властителя, а тільки загалом написав “з німецького”, щоби збаламутити не-тямущих» [12, с. 59]. І. Франко спростував залежність свого твору від поеми німецького поета: «Я бажав не перекласти, а переробити стару повість про лиса, зробити її нашим народним добром, надати їй нашу національну подобу. Я, щоб так сказати, на чужий, позичений рисунок наклав наші руські кольори. Дослівно я не перекладав нізвідки ані одного рядка. Чи се хиба, чи заслуга моєї праці – в те не входжу, досить, що з сього погляду вона моя» [12, с. 67].

Це застереження може слугувати спонукою для порівняльної характеристики, надто що маємо художній переклад українською мовою поеми Й. В. Гете. При такому порівнянні насамперед переконаємося, що «Лис Микита» І. Франка – твір наскрізь оригінальний, усі Лисові пригоди відбуваються на українському ґрунті, а сюжетні колізії, взаємини персонажів, їх психологічні характеристики, мова відображають особливості природи і суспільної атмосфери галицького Підгір'я, вставлені в «раму нідерландської поеми Віллема», спільного джерела і для Й. В. Гете, і для І. Франка. Тому україніст із Канади Данило Гусар-Струк безпідставно стверджував, що «Лис Микита» є таким перекладом «Райнеке-Лиса» Гете, «як “Енеїда” Котляревського є перекладом твору Вергілія» [6, с. 97].

Та все ж безпосереднім поштовхом для І. Франка творити свій варіант Лисових «подвигів» була все-таки Гетева переробка цього сюжету, який мав уже велику літературну історію. Про це можемо судити зі спогаду про І. Франка його гімназійного товариша Михайла Коріневича, який певний час мешкав із майбутнім поетом на одній «станції». «І. Франко, – згадував М. Коріневич, – безупинно читаючи, навіть в класі на деяких годинах зачав вже десь в III класі щось писати, складати якісь поезії. Пам'ятаю, як в IV класі, доставши до рук книжечку “Reineke Fuchs”, дуже одушевлявся, деякі сцени з образками його дуже смішили, так що раз навіть в класі під час якогось викладу, переглядаючи під лавкою якусь сценку з неї, розсміявся вголос, учитель відібрав йому ту книжечку і потім віддав по науці. Тоді, отже, зачав укладати собі “Лиса Микиту”, радився навіть зі мною, як би назви по-нашому дати, я ж йому нічого не міг порадити, бо вважав його наміри за немудрі; він, однак, свого доконав...» [9, с. 56]. «Доконав» свого І. Франко, щоправда, значно пізніше, ознайомившись із джерелами, про які зга-

дував у передмові до четвертого видання поеми 1909 року, але ж формування задуму відбувалося поступово і постійно, поки не завершилося остаточно.

Попри те, що поема «Лис Микита» стала одним із найпопулярніших творів І. Франка і мала чи не найбільше видань, вона здобулася лише на захоплені відгуки, але не на літературознавчий аналіз, зокрема на порівняльну характеристику з поемою Й. В. Гете. Спробу такого порівняння розпочато лише недавно у статті згаданого вже Д. Гусара-Струка «Відзискання “Лиса Микити”» на сторінках журналу «Сучасність» у 1999 році і продовжено у дослідженні Наталі Тихолоз «Казкотворчість Івана Франка: генологічні аспекти» (2005). Така ситуація, гадаю, значною мірою викликана тим, що літературний переклад поеми Й. В. Гете українською мовою, хоч і виходив двічі, майже не був доступний і читачам, і дослідникам.

Отже, коли з'явився український переклад «Райнеке-Лиса»? Хто його автор? Отут ховається інтрига, не розплутана досі, що віддзеркалює драму українського літературного життя.

Переклад поеми Й. В. Гете уперше був опублікований у Києві 1937 року у видавництві «Молодий більшовик» за редакцією Максима Рильського, але без імені перекладача. Причина може критися у фатальності дати – року масових розстрілів українських письменників і діячів культури. Якщо перекладач був репресований, то прізвище його не могло значитися на обкладинці книжки, сам вихід якої можна вважати подвигом, а заодно марно чекати відгуків на неї у літературній періодиці. Згадали про цей переклад у 1940 році, на початку Другої світової війни, коли західноукраїнські землі зайняли більшовицькі війська, західні терени Польщі увійшли до Третього рейху, а середина частина одержала назву Генеральної губернії із центром у Кракові. Тут опинилося багато біженців-українців, які не сподівалися нічого доброго від «визволителів» зі сходу, серед них було немало діячів науки і культури. Для підтримки біженців створено Український допомоговий комітет, почала виходити газета «Краківські вісті», в кінці грудня 1939 року було зареєстроване, а з 1940 року стало функціонувати «Українське видавництво», головним редактором, а згодом директором якого був відомий мовознавець Іван Зілинський. Попри цензурні обмеження видавництво випускало підручники, дитячу літературу, художні твори.

У 1941 році, до 50-річчя першого видання поеми І. Франка «Лис Микита», тут її перевидали, цього разу уже водинадцятье. Відмінність його від попередніх полягала в оригінальних ілюстраціях Едварда Козака, який взоруючись на оформлення «Райнеке-Лиса» Й. В. Гете, зумів поєднати графіку з художнім текстом. У газеті «Ілюстровані вісті» (Краків) з'явилася рецензія на це видання під криптонімом «С. Л.» (Лариса Головата ідентифікує його з іменем поета і маляра С. Гординського [4, с. 389]). У ній читаємо: «Це вперше безсмертний “Лис Микита” появляється так багато ілюстрований і до того рисунками, адекватними змістові. Досі бували різні спроби зілюструвати Франковий твір, але сам підхід різних ілюстраторів не охоплював усіх спромог, що їх давав текст. Це були більш або менш удавні рисунки звірів, але вони не багато промовляли до читачів, бо не було в них того, що Франко поклав собі головною метою: надати звірам людської подобі, їх звичай й хиби» [7, с. 14].

Можливо, перегуки ілюстрацій Е. Козака з графікою Вільгельма фон Каульбаха теж спонукали редактора молодіжних видань «Українського видавництва» Богдана Гошовського видати поряд з Франковим твором переклад «Райнеке-Лиса» Й. В. Гете українською мовою, враховуючи те, що переклад цей уже виходив в Києві 1937 року. Але його треба було спершу відшукати, бо у львівських бібліотеках цього видання не виявилось.

Перипетії цих пошуків зі скрупульозною докладністю простежила Лариса Головата у насичено документованій монографії «Український легальний видавничий рух Центрально-Східної Європи 1939–1945» (К. ; Львів 2013). Вона зазначила, що інформацію про це видання Б. Гошовському продав Володимир Дорошенко, директор бібліотеки НТШ у Львові, заодно висловивши припущення, що автором перекладу був репресований у 1933 році український поет і перекладач Дмитро Загул.

Отже, задум було здійснено вже у Львові за німецької окупації. Анонімний переклад, який уже редагував М. Рильський, надіслав із Берліна студент Володимир Янів (згодом відомий учений і поет), а підготував до друку редактор літературних і мовних видань Львівської філії «Українського видавництва», мовознавець і літературознавець Василь Сімович.

Видавці схилилися до думки, що ним найімовірніше міг бути Д. Загул. Л. Головата зазначила, що «за браком вагомих аргументів питання авторства перекладу не розв'язане досі», бо «вагомих доказів для остаточного висновку в його публікації явно не вистачає, тому авторитетної відповіді, а вона, безперечно, лежить у площині не лише історико-літературного пошуку, але й текстологічного аналізу, й далі не сформовано» [4, с. 389]. До слів дослідниці можна додати, що редактори обох видань – 1937 року у Києві і котрогось 1940-х років у Львові, очевидно, залишили і свій слід на тексті перекладу, що за відсутності первісного авторського варіанту утруднює його ідентифікацію.

Якщо пробувати робити зіставлення між лисячою одиссеєю в Й. В. Гете та І. Франка (а український переклад «Reineke Fuchs»-а, який редагували М. Рильський та В. Сімович, гадаємо, дає на це підстави), то між ними можна шукати точки і дотику, і розбіжності.

Передусім, осердям у поемах Й. В. Гете та І. Франка є суд. Саме суд зводить у єдиний пучок усі сюжетні розгалуження, виконуючи композиційну роль епіцентру. Але особливо важливим є критерій судового провадження. В обох поемах судовий процес виступає не як інституція, що має встановити істину, покарати кривдника і захистити постраждалих. Таким суд не є ні в «Райнеке-Лисі», ні в «Лисі Микиті». І тут, і там ідеться не про справедливість, а про перемогу, й основним аргументом, чи компонентом, виступає змагання – словом або силою: хто переможе, чия взяла. Стосовно «Лиса Микити» на цьому наголошував Тарас Франко: «Із слів Лиса Микити (і цілого змісту поеми) переконливо пробивається важлива думка, що правда є умовна, так само як умовне є поняття добра і зла, немає, мовляв, абсолютної правди. Правду, хоч яка вона очевидна, треба доказати» [13, с. 71].

Такий перебіг судового процесу нідерландський історик культури Йоган Гейзінга, за прикладом стародавніх греків, назвав агоним, трактуючи його як «своєрідне змагання, обставлене жорсткими правилами і здійснюване в освячених формах, де дві супротивні партії домагаються рішення третейського судді» [2, с. 91]. Учений виводить судове про-

вадження такого типу з глибокої давнини і класичним прикладом його вважає сцену суду, вирізьблену на Ахілловому щиті у вісімнадцятій пісні «Іліади» Гомера, де два мужі сперечаються про пеню (цитуємо в перекладі Бориса Тена):

Врешті, звернулись вони до судді, що зваду скінчити.
Гомін стояв навкруги: свого підтримував кожен.
Люд взамувати старались окличники. Колом священним
Берла у руки взяли від окличників дзвінкоголосих
І, встаючи із сидінь, вирікали по черзі свій вирок [5, с. 315].

Суд, як бачимо, мав сакральний характер: ніхто не мав права проникнути за межі «священного кола», отже й вирок винесено волею богів.

Хоча в нашому випадку йдеться про суд звірів, у ньому віддзеркалено характер людських взаємин і суспільних інститутцій, які, попри цивілізаційні процеси, зберегли непорушність вироку, винесеного «згори». Так, Франсуа Рабле у романі «Гаргантюа і Пантагрюель», пародіюючи середньовічний судовий процес, описав, як суддя, непевний у своєму рішенні, кидає жереб костями, впевнений у тому, що «воля божа» виявляється саме в жеребку, і кості, падаючи, повертаються сприятливим боком до того, на чиєму боці правда [10, с. 374].

На чиєму ж боці правда у наших історіях про Лиса? Здається, на тих, хто подає на нього скаргу, бо ж кожен постраждав від нього. Але ж кожен із постраждалих в історії, що траплялася з ним у товаристві Лиса, теж не вів себе безгрішно, а приставав на його намову чи то поласувати чужим медом, чи пробиратися у чуже приміщення за салом та ковбасами і робити багато іншої школи. Отже, тут інший тип судового процесу, тут, за окресленням Й. Гейзінги, виступає «суд як азартна гра, суд як змагання, суд як двобій» [2, с. 93], плюс суд як двобій фізичний, щоправда, без виклику киданням рукавички та дотримання інших правил рицарського етикету, а (у «Райнеке-Лисі» Й. В. Гете) ударами змоченим сечею хвостом по очах суперника.

Коли перипетії лисячої історії переадресувати на людські стосунки, то побачимо в них релікти доцивілізаційної архетипності, де тільки реалії достосовувалися до нових обставин. Тому поеми і Й. В. Гете, і І. Франка є соціальною сатирою, у яких виразно прочитується соціальний підтекст. Щоправда, якщо «Райнеке-Лис», попри казкові ситуації, відбиває атмосферу, порядки і звичаї вищих сфер суспільства, то «Лис Микита» ближчий до обставин селянського життя. Як визнавав сам Й. В. Гете, задум переробки цього сюжету виник у нього спонтанно, але був породжений невдоволенням тим, що відбувалося у суспільстві. Порятунок від такого настрою він знайшов у книзі про лиса, що випадково потрапила йому до рук. «Я наситився по горло вуличними і риночними сценами і гострими виступами простолюду, тепер мені захотілося і стало цікаво заглянути в дзеркало придворного й урядового життя. Бо якщо й тут рід людський виступає у своїй нелицемірній, відверто тваринній суті і тут відсутні зразкові звичаї й порядки, то зате тут усе відбувається весело до цинізму і добрий гумор ніколи не в загоні. Щоби сповна, усією душею натішитися цією неоціненною книгою, я відразу ж став її перекладати...» [1, с. 304]. Тому введена за законами «тваринного епосу» галерея звірів постає у поемі

галереєю масок, за якими заховані не просто людські обличчя, розставлені за рангом лісової ієрархії, а постаті, легко переставляють на різні шаблі суспільної драбини.

Поємі «Лис Микита» теж не бракує соціальної сатири і на державу, у якій «гонори та слава» дістаються дурням, і на судову систему, де на трибунах засідають «старі цапи і осли», тому філософія Лиса спирається на переваги своєї природи:

Наше все життя – війна є,
Кожен боресь в ній, як знає:
Сей зубами, той крильми,
Третій кігтями міцними,
Інший скоками прудкими...

Ми ні силою не годні,
Ні, як карпи, многоплідні,
Ні нічвиди, як Сова,
Ані бистрі, як той заєць,
В нас підмога лиш одна єсть –
Се розумна голова.

Нею треба нам крутити,
Ум, мов бритву, нагострити,
Все обдумать в один миг,
Іншим сіті наставляти,
Але добре пильнувати,
Щоб самим не впасти в них! [12, с. 131].

А в деяких місцях, зокрема в розмові Лиса з мавпою Фрузею, прочитується іронія з приводу тогочасних гендерних конфліктів:

Малпа тим часом розводить
Теревені всі свої
Про жіночі нерви ніжні,
Про мужчин чуття побіжні,
Про рабство жінок в сім'ї.

Про небіжчика спінула
Та й тяженько так зітхнула:
«Він мене не розумів!»
Далі скочила в культуру,
Ворожбу, літературу,
Стрій, політику і спів [12, с. 147].

Чи не це людське у стосунках звірів дало підстави Тарасу Франкові стверджувати, що з кожним новим виданням «Лиса Микита» поема все більше перетворювалася з твору для дітей у лектуру для дорослих. А Д. Гусар-Струк висловився категоричніше: «Передовсім треба раз і назавжди заперечити думку, що “Л(ис) М(икита)” – твір для дітей. [...] Та іронія й сатира, що становлять підвалини твору, ситуаційні афоризми в

судженнях про суспільні порядки, схоплені Франком у творі, – все це поза розумінням більшості дітей і не було навіть задумане для них» [6, с. 97].

До того ж поеми Й. В. Гете й І. Франка охоплюють різні рівні суспільства. У німецького поета це явно великосвітське середовище з усіма його атрибутами від «замків», у яких живе знать, до церемоніалу, манер, бесід тощо. Так, у «Райнеке-Лисі» маємо такий опис замку короля Лева:

Пишно прибраний двір палав святковими вогнями,
З'їхалось лицарства дуже багато. За звірем усяким
Птаство злетілося вслід, шанували всі гучно та бучно
Ізегріма і Бравна, і ті свої муки забули.
Там веселилось найкраще суспільство, яке тільки в світі
Будь-коли бачено, там літаври і сурми гриміли.
Баль придворний був пишний, а що за чудові манери!
Всього досхочу було, чого лиш душа забажає.
Мчались посли по долинах і горах, скликали у гості.
Птиці і звірі рушали з домів і з'являлися в парах,
Вдень і вночі мандрували, щоб часом на пир не спізнитись

.....
Скільки там їжі було та питва, і яке частування!
Був там турнір для розваги, там фехтували, і кожен
Там до своїх прилучався; і співи були там і танці,
Дзвінко флейти лунали, приємно свистіли сопілки.
Лагідно всім цим розвагам король приглядавсь із престолу,
Всмак йому ця метушня, радів він з видовища того [3, с. 90].

У «Лисі Микиті» І. Франко не подав опису Левових палаців: його погляд на це царство – з іншої перспективи бачення – селянської; подібні звичаї середньовічних частувань з рицарськими турнірами та іншими забавами були «лісовому суспільству» невідомі. Та все ж в обох версіях епосу про хитрого Лиса є місця, які дають можливість порівняти умови, в яких живуть звірі лісового суспільства. Найперше це опис лисового замку. У Гетевому творі – це Левів двір у мініатюрі, без банкетів та розваг королівського замку. У «Райнеке...» сказано, що Лис проживав у горах, де звик полювати, мав там «гарні будівлі», і з усіх фортець та замків, а було їх у нього досить, він найбільше любив Моленартус. У «Лисі Микиті» натомість замок Лиса подано докладніше. Тут теж маємо опис місцевості, але основні реалії побуту наближені до обстановки природного життя цього звіра:

Гей, хто в лісі не буває,
Той не бачив, той не знає,
Як Микита Лис жиє.
Лисовичі – славний замок,
Не один тут хід і ганок,
Ям, скриток чимало є.
Лис Микита в своїй буді
Спочива собі по труді [12, с. 78].

Отже, у Франкового Лиса теж є замок, але уявлення про нього зовсім інакше: фортеця тут «хід», тобто нора, фортеця – яма (скритка). Цікаво, що М. Рильський, готуючи редакцію Франкового «Лиса Микити» для дітей, вирішив трохи «цивілізувати» Лиса і замість буди поселив його таки в замку. Отож, вжите у Франковому тексті слово «замок» має значення не будівлі якогось середньовічного князя чи феодала, а радше споруди, що у сприйнятті читачів асоціюється з будою.

Ще виразніше відмінність авторських установок виявляється в описі скарбу, що його буцімто Лис викрав у свого батька для Лева, але який через головотяпство Барана Белліна, якому Лис доручив його зберігати, був утрачений. У «Райнеке-Лисі» описові цього скарбу присвячені цілі сторінки, де перемішані різні окультні історії, міфи й легенди, очевидно, популярні в тогочасній Німеччині, на зразок:

...тож перший із цих клейнодів –
Перстень чудовний; його я Беллінові дав, наказавши
Вам передати його, талантом митця надзвичайним
Зроблений цілому світу на подив, із щирого скутий
Золота, гідний він був прикрашати королівську скарбницю.
З того боку, що ближче, до пальця вкарбовані вміло,
Потім залиті металом, стояли деякі букви,
Це три слова єврейські, що значили річ потаємну,
Жаден у наших місцях не міг того розтлумачить.
Тільки сам майстер Абріон із Трієра вмів прочитати їх [3, с. 127].

Окрім того, І. Франко й до опису скарбів обрав фольклорний ключ. У «Лисі Микиті» коштовності – «славний скарб царя Гороха». Це означає, що насправді ніяких скарбів і не існувало, і Микита виставляє Лева дурнем. Бо часи царя Гороха – це мовби український «золотий вік», ідеальний стан далекого минулого, бо ж досі збереглося прислів'я: «Це було за царя Гороха, як було людей троха, де носом пробив, там ся води напив».

Опис скарбів у І. Франка короткий і цілком відповідає сприйняттю прикрас простої людини:

Та діамант був чудовний,
Що вночі, мов місяць повний,
Серед потемків світив;
Сам був перстень рубіновий,
Що склонив всіх до любови
К тому, хто його носив.
Се цареві слав я радо,
Для цариці ще свічадо
Смарагдове приложив:
Хто глядівсь в нім за погоди,
Набирав здоровля, вроди,
Навіть мертвий би ожив [12, с. 150].

Та особливо фольклорний характер має місце, де знаходиться цей скарб:

На високій Чорногорі,
Де Черемош води скорі
По камінні вниз жене,
У Говерлі просто серця
Коло третього реберця
Є леговище скальне.
Там лежить той скарб неткнутий... [12, с. 109].

Тут не тільки майже живцем перенесено легенди про Довбушів скарб з натяком на те, що скарб цей заклятий і здобути його взагалі неможливо, але й «видано» місце полювання Лиса, який прикмети місцевості характеризує дуже по-лисячому, по-мисливському («біля третього реберця»). Отже, хитрий Лис просто забуває баки довірливому Левові.

Судові розправи у «Райнеке-Лисові» теж відбуваються згідно з усіма приписами юридичного провадження. Ось як формулює свій позов Вовк Ізегрім:

«Владарю мій і могутній королю! Мій позов прийміть ви.
Ви благородні, великі й шановні. Усім даєте ви
Право і ласку; приношу смиренно вам скаргу на лихо,
Що мені Райнеке-Лис заподіяв, довіку збезчестив.
Перше я слово скажу вам про те, що мою він дружину,
Як лиходій, ображав і моїх діточок покалічив...!» [3, с. 4].

У «Лисі Микиті» Вовк не дбає про якість правила юриспруденції і, як кажуть, рубає з плеча:

«Царю, – каже, – від Микити
Вже мені хоч пропадять!
Діток моїх б'є, кусає,
А вовчицю обмовляє
Так, що й сором повідать!» [12, с. 68].

Цікавий аспект для порівняльної характеристики – імена звірів, зокрема вовка і лиса. У «Райнеке-Лисі» вони, за традицією з XII століття, мають німецькі імена: Вовк – Ізегрім («той, що із залізним заборолом» – у переносному значенні – сувора, зла людина), Лис – Райнгард (Reinhart, тобто «сильний розумом» «розумник, пройдисвіт»). Алегоричність у поемі йде від традиції цього сюжету з часів середньовіччя. Приміром, у французькій версії 1288 року у жіночих образах дому Лиса постають алегорії Ненависті, Заздрості, Скнарості [14, с. 496].

У Франковій версії імена виражають ознаки, які «мають звірі в українському народному тваринному епосі. За тою-таки засадою названо й головного героя – Лис Микита. [...] У народі власне ім'я “Микита” часто вживається як антономазія на позначення хитромудрої людини, крутія, брехуна» [11, с. 123]. І все ж якоїсь послідовної алегоричності у поемі І. Франка немає: імена тут або закріплені народною традицією

за певними звірами (Вовк Неситий, Ведмідь Бурмило, Кіт Мурлика, Цуцик Гектор), або взагалі не мають імен.

Високий стиль поеми Й. В. Гете увінчує класичний гекзаметр, що підкреслює аристократизм вищих сфер «звіриного царства», а в підтексті викликає відчуття насмішки над серйозністю і драматизмом подій, які відбуваються з героями твору, бо цей драматизм виявляється трагікомізмом через захланність і глупоту тих, хто потрапляє у пастку. Дактилічний розмір з частою втратою складів створює аритмію, що підкреслює напруженість ситуацій і схвильованість розповіді звірів про свої нещастя. От хоча б скарга Півня Геннінга:

Мовив тут Геннінг: «Гай-гай, за найкращим ми плачемо скарбом,
О милостивий королю! Зазнали ми горя тяжкого,
Я і родина моя. І все те той Райнеке коїть!» [3, с. 12].

Натомість І. Франко обирає шестирядкову строфу з хорейним розміром, створюючи враження хоробрості й надії на справедливість королівського вироку:

Півень перед тронем царським
Крикнув тенором лицарським:
«Милосердя, царю мій!
Вся надія наша вбита!
А убійця – Лис Микита!
Най нас суд розсудить твій!» [12, с. 74]

Орієнтація І. Франка на українського читача зумовила також орієнтацію на український фольклор: він вплітає у сюжет ситуації казок, фразеологізми, водночас пропускає сцени жорстокості й насильства, порнографії тощо, що відзначили автори відгуків на поему. Так, Михайло Грушевський у замітці з приводу четвертого видання «Лиса Микити» у 1902 році під криптонімом М. Г. писав: «Чудова поема д-ра Івана Франка, що з високим талантом перенесла відвічну історію злодія лиса на український ґрунт і з незрівняним гумором розсвітила його хитрощі рисами українського (особливо галицького) життя, давно стала в Галичині одною з найпопулярніших книжок у дитячої і дорослої публіки, а тепер пробиває собі щодалі широку дорогу і на Україну російську. Прегарна книжка для дітей, вона перечитується дозрілими людьми все з новою і новою насолодою» [8, с. 35].

Популярності поемі І. Франка додавало те, що читачі упізнавали в персонажах знайомі риси звірів українських казок, особливо витівки лиса. Наталя Тихолоз навела низку українських народних казок, епізоди яких упізнаються в «Лісі Микиті» («Бідний Вовк», «Лисичка-сестричка і Вовк-панібрат», «Нещасний Вовк», «Кінь і Вовк» та ін.) [11, с. 130].

Попри те, що сюжетна канва обох поем ґрунтується на звинуваченнях Лиса у заподіяних ним кривдах і на суді над ним, з якого він не тільки виходить переможцем, а й стає канцлером і дістає державну печатку, І. Франко оминув багато драстичних де-

тaley, які знаходимо в «Райнеке-Лиси». Хоча в листі до М. Драгоманова від 1 березня 1889 року він писав, що поему Й. В. Гете варто було б перекласти українською мовою й потрохи «підлити антишляхетським та антипопівським соусом» [12, с. 201], його переробці Лисової одиссеї значно менше антиклерикальних моментів, аніж у Гетевій, що ретельно простежив у цитованій праці «відзискання “Лиса Микити”» Д. Гусар-Струк: немає у нього ні насміхання з тайнства прощення гріхів, кіт кусає в ніс вїята, а не попа в геніталії, доводячи цим до розпачу його кухарку, відсутній епізод гвалтування Вовчиці, коли хвіст її примерз до льоду, упущено сцени мук Ведмеда, після того, як колода прищемила його морду тощо.

Натомість введено сцени, яких немає у «Райнеке-Лиси». Зокрема у першій пісні це історія про чотирьох баранів, яких Вовк мав «мирити» при поділі поля, яке перейшло їм у спадщину після смерті батька, у п'ятій вводить епізод, як Лис із Вовком ходили красти сало і як вони обидва постраждали від цього та ін.

Замислюючись над тим, що спонукало видавців у Кракові і Львові публікувати твори про непокарані злочинства хитрого лиса тандемом, можна припустити, що на це ймовірно склалися тогочасні політичні обставини, і що читачі могли проводити певні аналогії з тим, що відбувалося у світі. Але може прочитуватися тут і чинник внутрішньолітературний. Публікація двох версій мандрівного сюжету про хитрого Лиса – переробка І. Франка і переклад поеми Й. В. Гете (за словами видавців, «майже дослівний») – був фактом продовження програми неокласики: заповнити в українській літературі ті прогалини, які виникли в ній, «неповноти» літературного процесу попереднього періоду, зокрема у галузі перекладу найбільших шедеврів світової класики. Поява «Райнеке-Лиса» в 1937 році була одним із останніх спалахів неокласиків, які своєю творчою практикою намагалися цю прогалину заповнити, навіть у концтаборах: Микола Зеров закінчив там переклад «Енеїди» Вергілія, Михайло Драй-Хмара «Божественної комедії» Данте (на жаль, переклади ці пропали, скоріш за все були знищені). «Райнеке-Лис» вписується у контекст таких явищ.

З цього погляду думка про те, що Д. Загул міг бути перекладачем поеми Й. В. Гете, заслуговує на увагу. Він був близький до кола неокласиків, переклав українською твори німецьких класиків Ф. Шиллера, Г. Гайне, Л. Уланда, Й. В. Гете, зокрема першу частину його трагедії «Фауст». Припущення про Загулове авторство перекладу поеми ґрунтується ще й на тому, що він, буковинець родом, добре знав німецьку мову, а в перекладі його трапляються буковинські вислови. У будь-якому разі це може бути хай і не прямим, та все ж доволі вагомим аргументом його авторства перекладу поеми Й. В. Гете на додаток до висловлених під час підготовки «Райнеке-Лиса» до публікації в «Українському видавництві» на початку 1940-х років.

Отож, поява в окупованому німцями Львові двох українських версій мандрівної лисячої епопеї наводить на роздуми як про складні лабіринти цих мандрів, так і про присвоєння цього сюжету українській літературі через народження національного варіанту лисячої генеалогії, яка через століття і до сьогодні зберегла свою натуру, пристосувавшись до нових релій, які змінюють свою подобу, але не змінюють суті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Аникст А.* Творческий путь Гете / А. Аникст. – М., 1986.
2. *Гейзінга Й.* Homo ludens / Й. Гейзінга. – К., 1994.
3. *Гете Й. В.* Райнеке-Лис / Й. В. Гете. – [без місця і року видання].
4. *Головата Л.* Український легальний видавничий рух Центрально-Східної Європи 1939–1945 / Лариса Головата. – К. ; Львів, 2013.
5. *Гомер.* Іліада / Гомер. – К., 1978.
6. *Гусар-Струк Д.* Відзискання «Лиса Микити» / Д. Гусар-Струк // Сучасність. – 1999. – № 4.
7. Ілюстровані вісті. – 1941. – Серпень.
8. Літературно-науковий вістник. – 1902. – Т. 17. – Кн. 3.
9. *Коріневич М.* Спомини про Івана Франка як ученика гімназії / М. Коріневич // Спогади про Івана Франка / упоряд. і прим. М. Гнатюка. – Львів, 1997.
10. *Рабле Ф.* Гаргантюа и Пантагрюэль / Ф. Рабле. – М., 1961.
11. *Тихолоз Н.* Казкотворчість Івана Франка: Генологічний аспект / Наталя Тихолоз. – Львів, 2005.
12. *Франко І.* Зібрання творів : у 50 т. Т. 4 / Іван Франко. – К. : Наукова думка, 1976.
13. *Франко Т.* Спогади про батька / Т. Франко. – К., 1964.
14. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – С.-П.б., 1899. – 26 с.

*Стаття надійшла до редакції 04.12.2015
Прийнята до друку 25.12.2015*

**TWO VARIANTS OF FOX'S ODYSSEY
(«Reineke-Fuchs» by Johann Wolfgang von Goethe
and «Fox Mykyta» by Ivan Franko)**

Mykola ILNYTSKYI

*Ivan Franko National University of Lviv,
1, Universytetska Str., Lviv, Ukraine, 79000*

The article provides a comparative analysis of Ivan Franko's poem about picaresque fox «Fox Mykyta» and Johann Wolfgang Goethe's «Reineke-Fuchs». Franko's plot was inspired by Goethe's poem. A comparative characteristics of these two works are offered considering each of them as independent versions of the metaplot.

Keywords: wandering plot, national variant, genealogy, plot origin, humour, social satire, the human in the relationships among beasts.